

Identifying and measuring the importance of the reasons for the sanctity of usury in the Islamic economic system from the point of view of contemporary economic experts

Mohsen Zangene¹, Mohammad Ghaffarifard², Salman, Dolatyar³

1. Assistant Professor, Department of Islamic Economics, Ahlul Bayt International University, Tehran, Iran.

2 Associate Professor, Department of Islamic Economics, Ahlul Bayt International University, Tehran, Iran.

3 M.S of Economic Sciences, Islamic Economics, Ahlul Bayt International University (AS), Tehran, Iran.

DOI: 10.22034/nrr.2023.57560.1187

URI https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_16810.html

Corresponding Author:
Mohsen Zangene

Email:
zanganeh.mohsen@gmail.com

Received: 2023/03/15

Accepted: 2023/04/10

Available: 2023/06/06

Open Access

Keywords:

**Riba, the sanctity of riba ,
contemporary experts ,
T test.**

ABSTRACT

The sanctity of usury is not explicitly condemned in the Qur'an and hadiths . In the present study, first, the most obvious and effective characteristics of the wisdom and philosophy of usury are identified by presenting rational and narrative reasons, using the Delphi method in three stages, which are: "No increase and blessing of property in economic life , "Hindering constructive economic efforts", "weakening human emotions", "exploiting the masses", "oppression", "increasing poverty", "creating a class divide", "reducing the payment of alms and zakat", "lack of progress and development" , "Contrary to chastity" and "not doing good deeds". Then, each of these characteristics has been provided and studied in the statistical community of economic experts of universities and prestigious scientific centers in Tehran and Qom. At this stage, using the T-TEST test, the effectiveness or ineffectiveness of each of the characteristics of wisdom and philosophy of usury has been examined. All of the above characteristics have been confirmed by contemporary economic thinkers except "immorality". Then, using Friedman test, the importance and effectiveness of each of the characteristics have been investigated. "Deterrence from constructive economic endeavors" has been recognized by contemporary economic thinkers as the most important wisdom and philosophy of usury.

فصلنامه دین پژوهی و کارآمدی

شناسایی و سنجش اهمیت دلایل حرمت ربا در نظام اقتصادی اسلام از منظر اندیشمندان اقتصادی معاصر

_____ محسن زنگنه*^۱، محمد غفاری فرد^۲، سلمان دولت یار^۳ _____

۱. استادیار، گروه اقتصاد اسلامی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران.
۲. دانشیار، گروه اقتصاد اسلامی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران.
۳. کارشناسی ارشد، علوم اقتصادی گرایش اقتصاد اسلامی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران.

DOI: 10.22034/nrr.2023.57560.1187

URI https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_16810.html

چکیده

نویسنده مسئول:

محسن زنگنه

ایمیل:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰

دسترسی آزاد

کلیدواژه‌ها:

ربا، حکمت حرمت ربا،

اندیشمندان معاصر، آزمون *T*

حرمت ربا در قرآن و روایات به صراحت نکوهیده شده و از جمله ضروریات دین مبین اسلام به شمار می‌رود. در بحث ربا، مسئله مهمی که وجود دارد، حکمت و یا علت حرمت ریاست. در تحقیق حاضر ابتدا، بارزترین و مؤثرترین مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا با ارائه دلایل عقلی و نقلی، با استفاده از روش دلفی در طی سه مرحله مورد شناسایی قرار گرفته است که این مشخصه‌ها عبارت است از: «عدم افزایش و برکت اموال در زندگی اقتصادی»، «بازدارنده از تلاش‌های اقتصادی سازنده»، «تضعیف عواطف انسانی»، «استثمار توده‌ها»، «ظلم»، «افزایش فقر»، «ایجاد شکاف طبقاتی»، «کاهش پرداخت صدقه و زکات»، «عدم پیشرفت و توسعه»، «منافی عفت» و «عدم انجام کارهای خیر». سپس هریک از این مشخصه‌ها در جامعه آماری خبرگان اقتصادی دانشگاه‌ها و مراکز علمی معتبر شهرهای تهران و قم تأمین داده‌شده و مورد بررسی قرار گرفته است. در این مرحله ابتدا با استفاده از آزمون T-TEST تأثیرگذاری و یا عدم تأثیرگذاری هر یک از مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا مورد بررسی قرار گرفته است. تمامی مشخصه‌های ذکر شده به جز «منافی عفت» مورد تأیید اندیشمندان اقتصادی معاصر قرار گرفته است. سپس با استفاده از آزمون فریدمن میزان اهمیت و تأثیرگذاری هر یک از مشخصه‌ها، مورد بررسی قرار گرفته است. «بازدارندگی از تلاش‌های اقتصادی سازنده» از منظر اندیشمندان اقتصادی معاصر به عنوان مهم‌ترین حکمت و فلسفه حرمت ربا شناسایی شده است.

بیان مسأله

مسئله ربا به عنوان یک امر مغلق و پیچیده نه تنها در اقتصاد اسلامی، بلکه در اقتصاد جهانی، در بین اندیشمندان اقتصادی مورد بحث و تبادل نظر است؛ عده‌ی با جریان این امر در اقتصاد، مخالف و در مقابل عده‌ی دیگر وجود آنرا در اقتصاد نیز یک امر ضروری می‌دانند. یکی از مسائل مهم این امر حکمت و فلسفه حرمت آن است. حرمت ربا در قرآن کریم حداقل به نه آیه به وضوح بیان شده است. این مسئله از معدود موضوعاتی است که آیات متعدد قرآن کریم به آن پرداخته است. همچنین حرمت ربا در روایات گسترده‌ی از معصومین نقل شده که عده‌ی معتقدند حتی به سر حدّ تواتر می‌رسد (مجلسی، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص. ۲۷۲) و نیز از جمله ضروریات دین مبین اسلام به شمار می‌رود. بی‌تردید تحریم ربا از اهمیت زیادی برخوردار است؛ خداوند حکیم است و هیچ‌یک از کارهای او بی حکمت نیست و یقیناً دستورات و قوانین او بر مصالح و مفاسدی استوار است، پس چه لزومی دارد که به فلسفه احکام پرداخته شود؟ پاسخ آن است که هنگامی که انسان به مصالح یک تکلیف واجب پی ببرد یا از مفسده و پیامدهای خطرناک آن مطلع شود به طبع، انگیزه بیشتری برای انجام آن تکلیف یا ترک فعل حرام پیدا می‌کند، مثلاً اگر شخص بیماری به خواص داروهایی که برای او تجویز شده به طور مفصل مطلع شود و از ضرر و زیان چیزهایی که برای او ممنوع شده است آگاه گردد، انگیزه قوی‌تری برای استفاده از داروهای تلخ مورد نظر و خودداری از خوردن غذاهای ممنوع خوشمزه، پیدا می‌کند (علیان نژاد، ابوالقاسم، ۱۳۷۶، ص. ۳۱). توسعه اقتصادی هر جامعه به سرمایه‌گذاری بهینه بستگی دارد که توسط دولت و بخش خصوصی صورت می‌گیرد تا سرمایه‌های راکد را در جهت توسعه اقتصادی جامعه به کارگیرند؛ اما وجود بهره در نظام بانکداری سرمایه‌داری باعث راکد ماندن سرمایه، توزیع نامناسب درآمد، بالا رفتن نرخ تورم، بی‌کاری، شکاف طبقاتی جامع و ... شده است (هاشمی، ۱۳۹۳، ص. ۳۹). با توجه به اهمیت حرمت ربا در اسلام، این موضوع در تحقیقات و پژوهش‌های مختلف با زوایای گوناگون از منظر چیستی ربا و آثار متعدد آن مورد بررسی قرار گرفته است. اما حکمت و فلسفه حرمت آن بارویکرد اقتصادی کمتر بحث شده است. در بحث ربا، مسئله مهمی که وجود دارد، شناخت حکمت و فلسفه حرمت ربا از منظر اقتصادی است که به نظر می‌رسد اکثر مومنین با آثار اقتصادی ربا در جامعه اسلامی کمتر آشنا بوده و بیشتر از منظر حرمت و حکم شرعی به آن نگاه می‌کنند و صرفاً به دلیل حرمت آن در آیات و روایات سعی می‌کنند از آن اجتناب کنند و ترک ربا در اقتصاد را فقط به عنوان یک دستور دینی و عبادی قلمداد می‌کنند. حتی اگر گروهی از مردم غیر مسلمان که در بین مسلمین زندگی کنند اگر درک درست از آثار ربا پیدا کنند در جهت رفع آن در جامعه کمک خواهند کرد و لازم است فلسفه و حکمت ربا و آثار اقتصادی آن به درستی برای مردم حتی غیر مسلمان هم به درستی تبیین شود. بنابراین در این تحقیق با استفاده از دلایل عقلی و نقلی به این موضوع از منظر اقتصادی پرداخته می‌شود تا مومنین با آگاهی از فلسفه وجودی آن و افزایش بصیرت از آثار

اقتصادی ربا در جامعه اسلامی جهت کاهش و حذف آن در بین خود و جامعه اسلامی تلاش نموده و در راستای فرهنگ سازی و آگاهی بخشی بین سایر مردم با علم و دانش بیشتری جدا از حرمت آن در اسلام گام بردارند. هدف این تحقیق، شناسایی حکمت و فلسفه حرمت ربا در اقتصاد اسلامی و شناسایی مهم‌ترین حکمت و فلسفه حرمت ربا است. سوال مطرح است که: حکمت و فلسفه حرمت ربا از منظر اقتصادی در اقتصاد اسلامی چیست؟ سپس نظر خبرگان اقتصادی معاصر در تایید یا رد مشخصه‌های حکمت و فلسفه ربا که توسط نویسندگان احصا شده، اخذ شود. همچنین سوال مطرح است که از بین مشخصه‌های احصا شده حکمت و فلسفه ربا، مهم‌ترین آن از منظر اندیشمندان معاصر اقتصاد اسلامی چیست؟ به عبارتی کدام حکمت شناسایی شده از اهمیت بالاتری بین خبرگان اقتصاد اسلامی برخوردار است. بنابراین در این مقاله با استفاده از دلایل عقلی و نقلی به این مسئله پرداخته شده است. برای رسیدن به این امر، ابتدا با استفاده از مروری بر ادبیات ربا در اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف، مشخصه‌هایی به‌عنوان حکمت و فلسفه ربا شناسایی شده است. سپس مهم‌ترین و بارزترین مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا با استفاده از روش دلفی شناسایی و به جامعه آماری خبرگان اقتصادی معاصر دانشگاه‌ها و مراکز علمی و معتبر شهرهای تهران و قم تأمین داده شده است. سپس با بهره‌وری از آزمون **T-TEST** تأثیرگذاری و یا عدم تأثیرگذاری هر یک از مشخصه‌ها مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت با بهره‌وری از آزمون فریدمن اهمیت هر یک از مشخصه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- مبانی نظری و پیشینه تحقیق

واژه ربا در اصل از «ربو» گرفته شده که اسم مصدر (به معنی زیادی) و هم‌اسم مصدر (به معنی زیاد شدن) است. در زبان عربی هم گفته می‌شود (ربا الّشی یربوا ربواً)، یعنی آن شیء زیاد شد و رشد کرد (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۵، ص. ۱۲۶، الخوری، ۱۴۰۳، ج ۱، ص. ۳۸۶). احمد ابن فارس نیز می‌گوید: «ربا هم به مد (رباء) و هم به قصر (ربا) آمده که به معنی زیادی، علو و نماست» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص. ۴۸۳). همچنین راغب اصفهانی ربا را این‌گونه تعریف می‌کند: «ربا افزایش سرمایه است؛ اما در شرع اسلام به معنی یک نوع اضافی بخصوص در سرمایه است و نه مطلق افزایش» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۴۰). ربا در اصطلاح فقهی به زیاده‌ی گفته می‌شود که در برخی از معاملات یا مبالغی که بیش از قرض داده شده، گرفته می‌شود (کرمی و محمد پورند نبی زاده، ص. ۲۱۳). به عبارتی، ربا (به معنی زیادی خاص) و گاهی (به معنی معامله خاص) به کار می‌رود (موسویان، ۱۳۸۶، ص. ۳).

در اقتصاد متعارف، واژه ربا (**usury**) خیلی کم به کار می‌رود، نزدیک‌ترین واژه مورد استعمال در اقتصاد کلمه بهره (**Interest**) بوده که رابطه‌اش با ربای قرضی عام و خاص منوجه است (موسویان، ۱۳۸۶، ص. ۳). بنابراین مفهوم مشابه ربا در ادبیات غربی دو واژه یوژری و بهره است. ریشه واژه یوژری در فرهنگ لغات آکسفورد واضح

می‌سازد که این واژه از کلمه یوژریه - عبارت فرانسوی - انگلیسی در دو دوره انگلیسی میانه (زبان انگلیسی رایج تا قرن ۱۵م)، گرفته شده است. این واژه نیز به عبارت لاتین یوژریا که خود از ریشه یوسوس (سمت سوم فعل یوتی، به معنی استفاده کردن) است، برمی‌گردد (Oxford English Dictionary, 2012. P: 2032). فرهنگ لغات آکسفورد، واژه یوژری را این گونه تعریف می‌کند: «عمل پرداخت پول و دریافت آن همراه با نرخ‌های بهره به شدت بالا». واژه بهره نیز در این فرهنگ بدین صورت تعریف می‌شود: «پولی که به صورت منظم و با نرخ مشخص روی وامی که قرض داده شده است، یا اینکه به دلیل به تأخیر انداختن بازپرداخت دین پرداخت می‌شود» (Oxford English Dictionary, 2012. P: 2032). در این فرهنگ هم در تعریف یوژری و هم بهره بر مقوله قرض تأکید شده است. بنابراین برای بیشتر روشن شدن موضوع، به فرهنگ‌های لغت اصیل انگلیسی و تخصصی در حوزه اقتصاد می‌پردازیم. فرهنگ لغات پولی و مالی پالگریو، پس از بررسی سیر تاریخی ربا از دوره قبل از رنسانس تا عصر حاضر و تغییراتی که در درک اندیشمندان از این واژه وجود داشته است، بیان می‌کند که منظور از واژه یوژری «علاوه بر اصل پول، مازادی قابل توجهی (نرخ بهره بالا) دریافت می‌شد»، است (Palgrave Dictionary, 2013. P: 22). بناءً این فرهنگ - به عنوان فرهنگ تخصصی در حوزه اقتصاد، بیان شده است که در اقتصاد متعارف ربا و بهره، رابطه حقوقی (که قرض باشد یا غیر قرض) اهمیت زیادی ندارد؛ بلکه با در نظر گرفتن نرخ مازاد بالا، کافی است تا یوژری نامیده شود.

بررسی دقیق این موضوع نشان می‌دهد که حداقل نه آیه قرآن کریم به وضوح در مقوله حرمت ربا پرداخته است که در ادامه به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱. در آیه ۲۷۵ سوره بقره آمده است: «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ». «کسانی که ربا می‌خورند، (در قیامت) بر نمی‌خیزند مگر مانند کسی که بر اثر تماس شیطان، دیوانه شده (و نمی‌تواند تعادل خود را حفظ کند؛ گاهی زمین می‌خورد، گاهی بیا می‌خیزد). این، به خاطر آن است که گفتند: «دادوستد هم مانند ربا است (و تفاوتی میان آن دو نیست.)» درحالی که خدا بیع را حلال کرده، و ربا را حرام! (زیرا فرق میان این دو، بسیار است) و اگر کسی اندرز الهی به او رسد، و (از رباخواری) خودداری کند، سودهایی که در سابق [قبل از نزول حکم تحریم] به دست آورده، مال اوست؛ (و این حکم، گذشته را شامل نمی‌گردد؛) و کار او به خدا واگذار می‌شود؛ (و گذشته او را خواهد بخشید.) اما کسانی که بازگردند (و بار دیگر مرتکب این گناه شوند)، اهل آتش‌اند؛ و همیشه در آن می‌مانند»

۲. در آیه ۲۷۶ سوره بقره آمده است: «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ». ترجمه: «خداوند، ربا را نابود می‌کند؛ و صدقات را افزایش می‌دهد! و خداوند، هیچ انسان ناسپاس گناهکاری را دوست

نمی‌دارد». در این آیه نخست می‌گوید: «خداوند ربا را نابود می‌کند و کمک به نیازمندان و انفاق در راه خدا را افزایش می‌دهد». سپس می‌افزاید: «خداوند هیچ انسان بسیار ناسپاس گناهکار را (که آن همه برکات انفاق را فراموش کرده و به سراغ آتش سوزان رباخواری می‌رود) دوست نمی‌دارد».

۳. در آیه ۲۷۸ سوره بقره آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ». ترجمه: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید، و آنچه از (مطالبات) ربا باقی مانده، رها کنید؛ اگر ایمان دارید!». در این آیه مسئله تحریم ربا به‌وضوح بیشتری مشاهده می‌شود. نخست مخاطبین خود را همه افراد باایمان و خداجویی قرار داده و با صراحت و قاطعیت بیان می‌دارد: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید تقوای الهی پیشه کنید و آنچه از مطالبات ربا باقی مانده رها کنید اگر ایمان دارید».

۴. در آیه ۲۷۹ سوره بقره آمده است: «فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ». ترجمه: «اگر (چنین) نمی‌کنید، بدانید خدا و رسولش، با شما بی‌کار خواهند کرد! و اگر توبه کنید، سرمایه‌های شما، از آن شماست [اصل سرمایه، بدون سود]؛ نه ستم می‌کنید، و نه بر شما ستم وارد می‌شود». ۵. در آیه ۱۳۰ سوره آل عمران آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ». ترجمه: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! ربا (و سود پول) را چند برابر نخورید! از خدا بپرهیزید، تا رستگار شوید!».

۶. در آیه ۱۳۱ سوره آل عمران آمده است: «وَ اتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ». ترجمه: «و از آتشی بپرهیزید که برای کافران آمده است!». این آیه مجدداً حکم تقوا را تأکید کرده و از آتشی که در انتظار کافران است بر حذر می‌دارند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۹). همچنین در آیه ۱۶۰ سوره نساء آمده است: «فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيراً». ترجمه: «بخاطر ظلمی که از یهود صادر شد، و (نیز) بخاطر جلوگیری بسیار آن‌ها از راه خدا، بخشی از چیزهای پاکیزه را که بر آن‌ها حلال بود، حرام کردیم».

۷. در آیه ۱۶۱ سوره نساء آمده است: «وَ أَخَذَهُمُ الرِّبَا وَ قَدْ نُهُوا عَنْهُ وَ أَكَلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَاباً أَلِيماً». ترجمه: «و (همچنین) بخاطر ربا گرفتن، درحالی که از آن نهی شده بودند؛ و خوردن اموال مردم به باطل؛ و برای کافران آن‌ها، عذاب دردناکی آماده کرده‌ایم».

۸. در آیه ۳۹ سوره روم آمده است: «وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيُرَبُّوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرَبُّوْا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ». ترجمه: «آنچه به‌عنوان ربا می‌پردازید تا در اموال مردم فزونی یابد، نزد خدا فزونی نخواهد یافت؛ و آنچه را به‌عنوان زکات می‌پردازید و تنها رضای خدا را می‌طلبید (مایه برکت است) و کسانی که چنین می‌کنند دارای پاداش مضاعف‌اند».

برای شناسایی ابعاد گوناگون مسئله‌ی ناگزیر به تبیین معنی و مفهوم واژه‌ی هدف پرداخته شود؛ منظور از هدف، علت غایی وجود حکم است که به ذهنی پیش از قانون (حکم) و به لحاظ عملی، پس از اجرای قانون محقق می‌شود. چگونگی علت به منصوص بودن آن است؛ شناختی از علت مسئله‌ی بستگی به منصوص بودن آن دارد. البته باید گفت که فهم علت مسئله‌ی تنها بستگی به منصوص بودن آن نیست؛ زیرا بعضی مواقع با استفاده از ظاهر مسئله همچون نص نیز می‌توان به وجود علت پی برد. علت یا حکمت، مصالح و ملاکاتی است که شارع در تشریح حکم خود آنرا در نظر گرفته و حکم خود را برای رسیدن به این غایات جعل می‌کند؛ اما گاهی تمام دانش ملاک حکم معین می‌شود که به آن علت گفته می‌شود، ولی اگر دانش ظواهر شرع با استفاده از عقل معین گردد که فلان مصلحت در تشریح این مسئله دخیل است، آنگاه به آن حکمت حکم گفته می‌شود (علوی، ۱۳۹۰، صص. ۳۰-۳۱). بنابراین علت تحریم ربا را نمی‌توان بیان کرد زیرا علت اصلی که چرا خداوند متعال ربا را حرام پنداشته است را کسی جز خداوند متعال و معصومین^(ع) نمی‌داند. لذا، این تحقیق سعی بر این دارد تا با استفاده از ظواهر آیات و روایاتی که در این خصوص بیان شده و یا با استفاده از دلایل عقلی، حکمت و فلسفه حرمت ربا را شناسایی نماید

آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۳۸۰) به بررسی کلیات ربا پرداخته است و ضمن بررسی حرمت ربا از منظر آیات و روایات، در نتیجه با ارائه دلایل نقلی، فلسفه حرمت ربا را مصداق بارز ظلم، بازدارنده تلاش‌های اقتصادی، معارض صدقه و زکات و منافی عفت در جامعه می‌داند.

آیت‌الله گرامی (۱۳۸۵) ضمن بررسی کلیات ربا، با ارائه دلایل نقلی، ملاک تحریم ربا را پول زایی، ظلم، ترک معروف (قرض دادن)، متروک ماندن تجارت و تباهی دارایی‌ها می‌داند.

هاشمی (۱۳۹۳) ضمن بررسی مفاهیم و کلیات بهره و ربا، با ارائه دلایل اقتصادی، دلایل حرمت آنرا عدم تعادل اقتصادی و بالا رفتن هزینه‌ها در سطح تولید کل می‌داند.

حسینی (۱۳۸۱) با استفاده از آیات و روایاتی که در خصوص ربا بیان شده است، هدایت سرمایه‌ها به سمت فعالیت‌های مؤلد، هدایت سرمایه‌ها به سمت فعالیت‌های مفید و هدایت انسان‌ها به سمت تعادل روحی و روانی را به‌عنوان حکمت‌های حرمت ربا، بیان می‌دارد.

عرب‌صالحی و رحیمی باغی (۱۳۹۵) فلسفه تحریم ربا را با رویکرد مالی - حسابداری مورد بررسی قرار داده و معتقدند که نرخ بهره ثابت (بدون ریسک) به‌عنوان جایگزینی برای ربا، موجب کاهش حجم سرمایه‌گذاری در بازارهای سرمایه شده و در نتیجه موجب افزایش بیکاری در جامعه می‌گردد.

علوی (۱۳۹۰) با بررسی آیات و روایات و استفاده از متون فقهی و تجزیه و تحلیل عقلی، فلسفه تحریم ربا را ظلم، ایجاد اختلاف طبقاتی در جامعه، عقیم بودن پول، عدم ترویج کارهای نیک (اصطناع معروف)، عدم رابطه سرمایه با فعالیت‌ها اقتصادی مفید و ایجاد رکود اقتصادی و ترویج فرهنگ سودمحوری در جامعه می‌داند.

فرج زاده جبدرقی، صابریان و کهنساری (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به آثار اجتماعی ربا از منظر مقام معظم رهبری می‌پردازند. نتایج آنها نشان می‌دهد که مقابله با تکاثر ثروت و نفی فاصله طبقاتی، مبارزه با ظلم و فساد در جامعه و همچنین پیشگیری از عدم تعادل در نظام اجتماعی از مهمترین آثار اجتماعی حرمت ربا از منظر مقام معظم رهبری است.

فخری دمشقیه، قیوم زاده، حیدری (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به بررسی حیل ربا در معاملات از منظر فقه امامیه با رویکردی بر نظرات امام خمینی (ره) می‌پردازند و در بحث مباحث مربوط به دلایل و فلسفه ربا ملاک حرمت ربا از دیدگاه قرآن را، ظلم و انظلام می‌دانند.

۳- روش تحقیق

این تحقیق، توصیفی، تحلیلی و استنباطی است که به روش اجتهادی با مراجعه به منابع فقه (قرآن، سنت، عقل و اجماع) صورت گرفته است. روش‌ها و ابزارهای گردآوری و تحلیل اطلاعات آن نیز به صورت مطالعات کتابخانه‌ای، مصاحبه و پرسشنامه دلفی، آزمون **T-TEST** و آزمون فریدمن است. این تحقیق دارای هدف اکتشافی است و از لحاظ قلمروی زمانی، حیطه زمانی دقیقی را نمی‌توان تصور کرد؛ از لحاظ مکانی، محدود به دانشگاه‌ها و مراکز علمی معتبر شهرهای تهران و قم است و از لحاظ موضوعی جزء موضوعات اقتصاد اسلامی است. همچنین فرضیات این تحقیق عبارت‌اند از: حکمت و فلسفه حرمت ربا؛ ایجاد ظلم در جامعه است. مهم‌ترین حکمت و فلسفه حرمت ربا، بازدارندگی از تلاش‌های اقتصادی سازنده است. بنابراین روند انجام این تحقیق به صورتی است که در ابتدا با استفاده از روش دلفی مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا شناسایی شده و سپس با بهره‌وری از آزمون **T-TEST** تأثیرگذاری و یا عدم تأثیرگذاری هر یک از مشخصه‌ها مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت با بهره‌وری از آزمون فریدمن میزان اهمیت هر یک از مشخصه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به اهمیت موضوع، بهترین راه، ضمن شناسایی مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا و مهم‌ترین آن‌ها، بهره‌وری از نظرات متخصصین در این زمینه است. بدین منظور، روش دلفی به‌عنوان روش شناسایی این مشخصه‌ها انتخاب شده است. بناءً تعداد ۷ نفر از خبرگان دانشگاهی در زمینه‌ی ربا شناسایی شدند. پس از هماهنگی با خبرگان محترم، در دور اول طی دیدار حضوری به تشریح روند و چگونگی استخراج سؤالات از تحقیق صورت پذیرفت. در قدم بعد از خبرگان محترم تقاضا به عمل آمد که به پرسشنامه اول پاسخ دهند. در دور دوم روش دلفی با توجه به نظرات خبرگان، عده‌ی از سؤالات مطرح شده، حذف و عده‌ی دیگر با سؤالات دیگری ادغام گردید که در نهایت سؤالات این

پرسشنامه به ۱۱ سؤال، نهایی شده است. در مرحله سوم، پیشنهادهای مطرح شده در دو دور قبل اعمال گردید و با تأیید خبرگان، پرسشنامه نهایی مشخص شد بنابراین، برای دستیابی به یک نتیجه واقعی تر، پرسشنامه این تحقیق، صرفاً به جامعه آماری اساتید دانشگاهی؛ خبرگان اقتصادی تأمین داده شده است. این خبرگان اقتصادی از دانشگاه‌های معروف و مراکز علمی شهر تهران و شهر قم انتخاب شده‌اند. حجم جامعه آماری این تحقیق ۱۱۰ نفر است که با استفاده از جدول مورگان و فرمول کوکران، حجم نمونه این تحقیق ۸۵ نفر تعیین شده است. پرسشنامه در میان ۸۵ نفر از خبرگان اقتصادی توزیع گردید که ۶۰ نفر آن مورد پذیرش نهایی قرار گرفت. این پرسشنامه شامل ۱۱ سؤال بوده که این ۱۱ سؤال بر مبنای حکمت و فلسفه حرمت ربا طراحی شده است.

جدول ۱- ترکیب پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه برحسب نوع فعالیت

نوع فعالیت	فراوانی	درصد فراوانی
کارشناس	0	0
استاد دانشگاه	43	71.7
استاد حوزه	7	11.7
پژوهشگر	10	16.7
سایر	0	0
مجموع	60	100.0

پاسخ‌دهندگان این تحقیق، ۴۶ مرد و ۱۴ زن، رشته تحصیلی همه‌ی پاسخ‌دهندگان، علوم اقتصادی، مقطع تحصیلی آن‌ها دکتری است. ۵ نفر از این پاسخ‌دهندگان دارای تجربه کاری ۱ الی ۵ سال، ۷ نفر دارای تجربه کاری ۶ الی ۱۰ سال، ۲۱ نفر دارای تجربه کاری ۱۱ الی ۱۵ سال و ۲۷ نفر آن‌ها دارای تجربه کاری بیشتر از ۱۵ سال را دارا هستند. ۱۸ نفر از پاسخ‌دهندگان دارای سن ۳۱ الی ۴۰ سال، ۱۸ نفر دارای سن ۴۱ الی ۵۰ سال و ۲۴ نفر آن‌ها دارای سن بیشتر از ۵۰ سال هستند.

به‌منظور اطمینان، پرسشنامه اولیه این تحقیق به مشاهده و تأیید ۷ خبره اقتصادی رسیده و روایی ظاهری پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفته است. مقدار آلفای کرونباخ پرسشنامه این تحقیق ۰.۸۷۷ است، بنابراین پرسشنامه متذکره از پایایی قابل قبولی برخوردار است. در انتهای این تحقیق، ضمن تحلیل از مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا، به بررسی و تحلیل نتایج که با استفاده از نرم‌افزار **spss** از آزمون **t** تک نمونه‌ی و آزمون فریدمن، بدست آمده، پرداخته شده است.

آزمون **t** تک نمونه‌ی زمانی انجام می‌شود که نمونه انتخاب شده از یک جامعه با توزیع نرمال بوده و در فرضیه مطرح شده چگونگی اختلاف دو گروه وابسته، مقایسه شده باشد (نوبخت، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۰). مقدار میانگین پاسخ‌های به‌دست آمده (وضع موجود) با مقدار میانگین موردنظر (حداقل سطح مطلوب) مقایسه می‌گردد. در این

قسمت از تحقیق، برای شناسایی مؤثر بودن و یا عدم مؤثر بودن عوامل، ابتدا فرضیه زیر را مطرح می‌کنیم: عدد میانگین موردنظر، عدد ۳ هست؛ گزینه متوسط در پاسخنامه است.

$$H_0: \mu \leq 3 \quad \text{و} \quad H_1: \mu > 3$$

بنابراین طبق فرضیه فوق، اگر نتیجه آزمون هر یک از مشخصه‌ها، بالاتر از عدد ۳ باشد، فرضیه H_1 تأیید و فرضیه H_0 رد می‌گیرد؛ یعنی آن مشخصه پذیرفته شده و دارای تأثیرگذاری قابل قبولی است. اما اگر نتیجه آزمون هر یک از عوامل، کوچک و یا مساوی عدد ۳ باشد، فرضیه H_0 تأیید و فرضیه H_1 رد می‌گردد؛ یعنی آن عوامل دارای تأثیرگذاری چندانی نیست. نتایج حصول از محاسبات آزمون (T-TEST) قرار زیر تحلیل می‌شود:

$$\begin{array}{ll} T \geq 1.96 & \mu > 3 \\ \mu = 3 & -1.96 < T < 1.96 \\ \mu < 3 & T < -1.96 \end{array}$$

۴- یافته های تحقیق

همان‌طور که قبلاً اشاره گردید، اگر نتیجه آزمون هر یک از مشخصه‌ها (مقدار T)، بالاتر از عدد ۳ باشد آن مشخصه دارای تأثیرگذاری قابل قبولی است. بنابراین، مطابق نتایج آزمون t تک نمونه‌ای، تمام سؤالات پرسشنامه این تحقیق، به‌جز از سؤال دهم (ربا موجب منافی عفت در جامعه می‌گردد) از نظر پاسخ‌دهندگان، حکمت و فلسفه حرمت ربا شناسایی شدند. نتایج حاصل از محاسبات، در جدول (۲) بیان شده است:

جدول ۲: نتایج آزمون T تک نمونه‌ای

مقدار آزمون = ۳						
سؤالات	آماره (T)	درجه آزادی	معیار تصمیم	میانگین اختلافات	مقادیر فاصله اطمینان در سطح ۹۵٪	
					حد پایین	حد بالا
سؤال یک	13.176	59	.000	1.21667	1.0319	1.4014
سؤال دو	17.849	59	.000	1.50000	1.3318	1.6682
سؤال سه	6.564	59	.000	.55000	.3823	.7177
سؤال چهار	9.862	59	.000	.91667	.7307	1.1027
سؤال پنج	18.320	59	.000	1.38333	1.2322	1.5344
سؤال شش	12.102	59	.000	1.01667	.8486	1.1848
سؤال هفت	15.241	59	.000	1.41667	1.2307	1.6027
سؤال هشت	6.092	59	.000	.55000	.3694	.7306
سؤال نه	9.172	59	.000	.76667	.5994	.9339
سؤال ده	1.762	59	.083	.15000	-.0203	.3203
سؤال یازده	11.824	59	.000	.95000	.7892	1.1108

۴-۱-ربا؛ عدم افزایش و برکت مال در زندگی اقتصادی

در این تحقیق، یکی از مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا، جلوگیری از افزایش و برکت مال در زندگی اقتصادی است. در آیه ۲۷۶ سوره بقره که تفسیر آن در فصل اول - بخش دوم این تحقیق بیان گردید، در میان بزرگان اهل تفسیر گفتگوست که آیه فوق اشاره به ناپودی درآمدهای حاصله از ربا در این دنیا است، یا اشاره به بی‌ثمر بودن آن‌ها در آخرت است هرچند در راه خدا انفاق شود و به وسیله آن کارهای به ظاهر خیر انجام گردد. از جمله آیت‌الله مکارم شیرازی (دامت برکاته)، معتقد است که هر دو معنی صحیح است؛ زیرا تجربه نشان داده که اموال حاصل از ربا دوام و بقاء و برکتی ندارد و رباخواران گرفتار سرنوشت شوم خود شده و با وضع بدی از دنیا می‌روند. در آخرت نیز روشن است به فرض که آن اموال را در راه خدا انفاق کرده باشند چیزی عایدشان نمی‌شود؛ چون که خداوند فقط اموال پاک و حلال را می‌پذیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، صص. ۳۷۰ - ۳۷۳). بنابراین یکی از حکمت و فلسفه حرمت ربا، ممانعت از افزایش و برکت مال در زندگی اقتصادی افراد جامعه است.

۴-۲-ربا؛ بازدارندگی از تلاش‌های اقتصادی سازنده

دومین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، بازدارندگی مردم از تلاش‌های اقتصادی سازنده است. در این مورد روایات متعددی بیان شده است. مهم‌ترین روایتی که تأکید بیشتری در این مورد دارد، روایتی است از هشام بن حکم که یکی از اصحاب معروف امام صادق (ع) است از امام (ع) پرسید: چرا ربا حرام شده است؟ آن حضرت فرمود: اگر رباخواری حلال بود مردم کارهای مفید تجاری و هر آنچه را که به آن احتیاج داشتند ترک می‌کردند؛ به همین جهت خداوند متعال ربا را حرام کرد تا مردم از آن متنفر شوند و به سوی کارهای حلال و تلاش‌های اقتصادی مفید بروند و وام فقط به صورت قرض الحسنه باقی بماند (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۸). آیت‌الله مکارم شیرازی (دامت برکاته) نیز معتقد است که ربا بازدارنده مردم از تلاش‌های اقتصادی سازنده است؛ زیرا ربا مسبب عدم اشتراک مردم در تجارت و معاملات مفید سودمند و روی آوردن به معاملات فاسد است. وی برای استدلال بیان خویش نیز استناد به روایت متذکره می‌کند (علیان نژادی، ۱۳۸۰، صص. ۳۴ - ۳۵). بنابراین یکی از حکمت و فلسفه حرمت ربا، بازدارندگی مردم از تلاش‌های اقتصادی سازنده است.

۴-۳-ربا؛ تضعیف عواطف انسانی

سومین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، تضعیف عواطف انسانی است. در این مورد روایات متعددی از معصومین نقل شده است از جمله مهم‌ترین روایاتی که در این مورد تأکید بیشتری دارد، روایتی از امام صادق (ع) است که سماعه (یکی از راویان معروف حدیث و صحابه امام (ع)) این روایت را نقل می‌کند: «وی از امام (ع) پرسید که چرا خداوند متعال مسئله‌ی ربا را در قرآن به طور مکرر مطرح کرده و تحریم نموده است؟ امام (ع) فرمود: علت حرمت ربا این است که مردم در اثر رباخواری از کارهای خیر و شایسته (مانند قرض الحسنه) بازمانند» (حرّ

عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۳). و یا در جای دیگری آمده است که امام (ع) فرمود: «علت حرمت ربا این است که مردم از کارهای خیر و شایسته بازمانند» (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۴). اغلب فقها از جمله آیت‌الله مکارم شیرازی (دامت برکاته) ربا را موجب تضعیف عواطف انسانی می‌دانند (علیان نژادی، ۱۳۸۰، صص. ۳۷-۳۹). بنابراین می‌توان گفت احتمالاً یکی از حکمت و فلسفه حرمت ربا، تضعیف عواطف انسانی در جامعه است.

۴-۴-۴ ربا؛ عامل استثمار توده‌ها

چهارمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، استثمار توده‌هاست. بهره در اقتصاد سوسیالیستی به‌عنوان عامل استثمار توده‌ها محسوب می‌شود (ماجدی و حسن گلریز، ۱۳۷۰، ص. ۲۱۴). از جمله مارکس که یکی از اقتصاددانان سوسیالیسم است، معتقد است که پدیده نرخ نزولی سود، نتیجه‌ی تولید بیش‌ازحد نظام سرمایه‌داری است که در بلندمدت، بر اثر تراکم روش‌های سرمایه‌بر و کاراندوز بروز می‌نماید که این امر منجر به بحران‌های اقتصادی شده و در نهایت موجب دگرگونی و ازهم‌پاشیدگی نظام سرمایه‌داری می‌شود؛ زیرا با نصب شدن ماشین‌آلات جدید، عده‌ی زیادی از کارگران بیکار شده و میزان تولید افزایش می‌یابد، اما به علت بیکار شدن کارگران، افراد کمتری قادر به خرید کالاها هستند و این امر موجب کاهش قیمت کالاها و سود سرمایه‌داران می‌گردد و در نتیجه این بحران با خریداری کارخانه‌ها توسط سرمایه‌داران بزرگ‌تر خاتمه می‌یابد (شارقی تفتی، ۱۳۸۰، ص. ۹۳). به عقیده وی، مشخصه‌ای اصلی جوامع صنعتی در مالکیت خصوصی ابزار تولید است. در جوامع سرمایه‌داری جدید، دو طبقه متخاصم سرمایه‌دار، که صاحب وسایل تولید و زمین است، از یک طرف کارگر صنعتی که وسایل تولید را به وجود می‌آورند و بر آن مالکیتی ندارند، و از طرفی نیز وجود دارند. لذا منافع این دو طبقه ذاتاً از همدیگر متضاد است؛ زیرا سرمایه‌داران سعی دارند تا با پایین نگه‌داشتن دستمزد کارگران، منافع خود را که حصول ارزش اضافی است به حداکثر برسانند و در مقابل کارگران سعی دارند تا دستمزد را بالاتر ببرند. مارکس معتقد است: سرمایه‌داران برای افزودن ارزش اضافی خود از دو راه می‌توانند اقدام نمایند: (۱) افزودن به ساعات کار روزانه، (۲) کاستن از ساعات کار لازم برای تولید مقدار معینی از کالا؛ بالا بردن بهره‌وری کار است (شارقی تفتی، ۱۳۸۰، صص. ۸۹-۹۰). در نظام اسلامی سعی بر این است تا سودی حصول گردد که عدالت اجتماعی در مخاطره قرار نگیرد و در میان اجتماع، با ربوی عمل کردن سرمایه‌داران، منجر به حذف و یا تضعیف طبقه پایین و کم‌درآمد جامعه نگردد. بنابراین می‌توان گفت احتمالاً یکی از مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا، استثمار توده‌هاست.

۴-۵-ربا؛ ظلم در جامعه

پنجمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، ظلم است. در خصوص اینکه ربا موجب ظلم در جامعه می‌گردد، آیات و روایات متعددی آمده است. از جمله آیاتی که در این خصوص تأکید بیشتری دارد آیه ۲۷۹ سوره بقره است. در شأن نزول این آیه روایتی از خالد بن ولید نقل شده است که وی از پیامبر اسلام (ص) در خصوص اینکه پدرش وصیت کرده بود تا مبلغی از سود اموالش که با طایفه (ثقیف) معاملات ربوی داشت و مطالباتش را وصول نکرده بود، تحویل بگیرد، پرسید: آیا این عمل جایز است؟ در این زمان به پیامبر اسلام (ص) این آیه نازل شده و مردم را از گرفتن باقیمانده ربا که در دست مردم است نهی کرد. بعد از نزول این آیه پیامبر اسلام (ص) این جمله تاریخی را فرمود: «أَلَا كَلَّا رِبًّا مِنْ رِبِّ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعٌ وَأَوَّلُ رِبًّا أَضَعُهُ رَبَّ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ»؛ آگاه باشید تمام رباهایی که از زمان جاهلیت باقی مانده است، همه از شما برداشته شده و نخستین ربایی را که برمی‌دارم و ابطال می‌کند ربای عموم عباس است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، صص. ۲۷۵ - ۲۷۷). دومین آیه‌ی که در این زمینه تأکید بیشتری دارد، آیه ۱۶۰ سوره نساء است که به تفسیر آن پرداخته شده است. این آیه بخاطر ظلمی که از یهود صادر شده بود و نیز به خاطر جلوگیری بسیار آن‌ها از راه خدا، نازل گردید که در این آیه بخشی از چیزهایی پاکیزه را که بر یهودیان حلال بود حرام گردید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص. ۲۰۸). در این خصوص سؤالاتی که پیرامون این موضوع مطرح شده است از جمله: آیا این تحریم جنبه عمومی داشته و غیر از ظالمان را نیز شامل می‌شود، یا مخصوص ظالمان بوده است؟ و یا این سؤال مطرح شده که این آیه صراحتاً اشاره به تحریم رباخواری یهود می‌کند، اما چگونه از این آیه استفاده می‌شود که رباخواری بر مسلمانان نیز حرام است؟، در فصل اول - بخش دوم این تحقیق، مفصلاً به جواب آن‌ها پرداخته شده است. حدیث منقول دیگری از است که وی از امام رضا (ع) نقل می‌کند که امام فرمود: به خاطر اینکه ربا منشأ فساد و ظلم است حرام شده است (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۱۱). آیت‌الله مکارم شیرازی نیز با استناد به آیات و روایات متذکره، ربا را مصداق بارز ظلم می‌داند. وی در ادامه بیان می‌کند که قبح و زشتی امر باطل نیازی به بیان ندارد، مثلاً ظلم؛ یعنی به اصطلاح فقها و اصولیون از مستقلات عقلیه است.

۴-۶-ربا؛ افزایش فقر

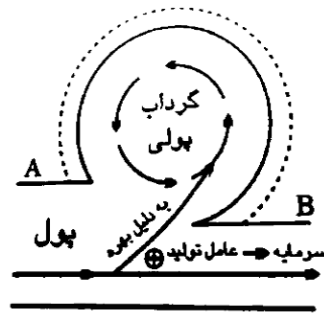
ششمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، افزایش فقر است. یکی از عوامل اصلی ایجاد فقر و شکاف طبقاتی در یک جامعه، ریاست. زیرا اغلب افراد طبقات پایین اجتماع، به خاطر تأمین معیشت زندگی، رفع مشکلات مالی، رجوع به بانک‌ها می‌کنند. بانک‌ها به علت ربوی عمل کردن (تعهد پرداخت درصد سود معین به سپرده‌گذاران) ناگزیر به وام‌گیرندگان، بخاطر پرداخت درصد سود معین به سپرده‌گذاران و هزینه‌های مصرفی امکانات بانک، وامی با درصد سود بالا بدهند. در این صورت وام‌گیرندگان ناگزیر تا مدت معین اصل وام و درصد سود معین را

به بانک‌ها بپردازند که این خود نوعی ظلم در جامعه است؛ زیرا اولاً با پرداخت سود معینه وام‌گیرندگان به بانک‌ها، سرمایه‌های ثابت و بدون ریسک سپرده‌گذاران و بانک‌ها روزبه‌روز افزود و سیر صعودی داشته و بلعکس سرمایه‌های (دارایی‌های اولیه؛ املاک) طبقه وام‌گیرندگان جامعه بخصوص افرادی که قرض‌های مصرفی اخذ می‌کنند سیر نزولی خواهد داشت. ثانیاً اغلب افراد وام‌گیرندگان که وام‌های قرضی می‌گیرند قادر به پرداخت اصل وام و درصد سود معینه نیستند و ناگزیر به فروش دارایی‌های اولیه خود می‌نمایند که این امر به‌مرورزمان باعث ایجاد شکاف طبقاتی در جامعه می‌گردد که خود بزرگ‌ترین ظلمی در جامعه محسوب می‌شود. در صورت غیر ربوی عمل کردن بنگاه‌ها و یا پرداخت وام به گونه قرض‌الحسنه به‌خصوص در وام‌های مصرفی می‌توان جلو این امر را گرفت؛ زیرا با دریافت قرض‌الحسنه، و یا وام‌های با درصد سود کمتری، به‌مرورزمان مشکلات مالی وام‌گیرندگان برطرف شده و اقدام به پرداخت وام‌ها می‌نمایند. از طرف دیگر می‌توان گفت که بنگاه‌ها عامل این امر هستند؛ زیرا در صورت غیر ربوی عمل کردن بانک‌ها سپرده‌گذاران ناگزیر برای سرمایه‌گذاری سپرده‌های خود مطابق با قوانین و شرایط بنگاه‌ها به سود کمتری توافق نمایند.

۴-۷- ربا؛ ایجاد شکاف طبقاتی

هفتمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، ایجاد شکاف طبقاتی است. در شکل (۳) همان‌طور که مشاهده می‌شود، سرمایه جریان عادی خود را از سمت چپ به راست ادامه می‌دهد، اما در این مسیر گردابی (گرداب پولی) وجود دارد که سرمایه از جریان عادی خود خارج شده و وارد این گرداب می‌شود. در این گرداب به پول، بازدهی به نام بهره تعلق می‌گیرد که این بازدهی بیش از نرخ سود سرمایه‌گذاری است. سرمایه بالقوه از مسیر اصلی خارج شده و وارد این گرداب می‌شود که هرچند برای وام‌دهندگان و سفته‌بازان در بازار پولی درآمد ایجاد می‌کند ولی نه تنها باعث افزایش تولید و اشتغال بیشتر نمی‌شود بلکه به‌عنوان هزینه به قیمت تمام‌شده محصولات ساخته‌شده اضافه شده و موجب عدم تعادل ناشی از بیکاری و تورم و نیز رکود تورمی می‌گردد. این درآمد حاصل در بازار پولی است که موجب تقاضای مازاد می‌شود. این گرداب با رشد اقتصاد سرمایه‌داری رابطه مثبتی دارد؛ یعنی هرچه به حجم فعالیت‌های اقتصادی افزود شود، این گرداب وسیع‌تر و عمیق‌تر خواهد شد (توتونچیان، ۱۳۷۹، صص. ۲۹۵-۳۰۰). بنابراین در نظام سرمایه‌داری، رشد اقتصادی بیشتر شامل صاحبان سرمایه است نه وام‌گیرندگان؛ زیرا صاحبان سرمایه ضمن دریافت اصل سرمایه، مازادی معین و بدون ریسک را نیز از وام‌گیرندگان مطالبه می‌کند. این امر باعث می‌شود که درصد بالای سرمایه‌های جامعه در دست عده‌ای از افراد معدود جامعه قرار گیرد و به‌مرورزمان موجب ایجاد شکاف طبقاتی عظیمی در یک جامعه می‌گردد.

شکل ۱: نمایی از گرداب پول حاصل از بهره (ربا) و خروج سرمایه از جریان عادی خود

منبع: (توتونچیان، ۱۳۷۹)

همان طور که بیان گردید با به وجود آمدن گرداب پولی توسط نظام سرمایه‌داری، این گرداب با رشد اقتصاد سرمایه‌داری رابطه مثبتی دارد؛ یعنی هرچه به حجم فعالیت‌های اقتصادی افزود شود، این گرداب وسیع‌تر و عمیق‌تر خواهد شد (توتونچیان، ۱۳۷۹، صص. ۲۹۵-۳۰۰)

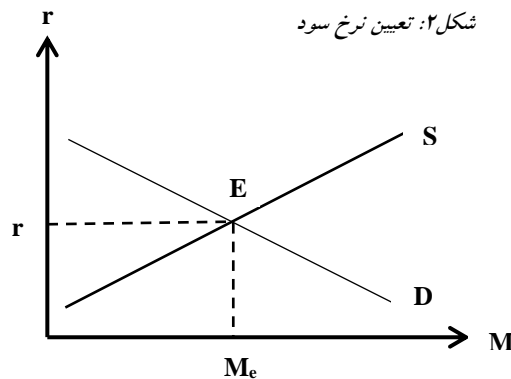
۴-۸-ربا؛ کاهش پرداخت صدقه و زکات

هشتمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، کاهش پرداخت صدقه و زکات است. روایتی از امام صادق (ع) است که سماعه (یکی از راویان معروف حدیث و صحابه امام (ع)) این روایت را نقل می‌کند: «وی از امام (ع) پرسید که چرا خداوند متعال مسئله‌ی ربا را در قرآن به‌طور مکرر مطرح کرده و تحریم نموده است؟ امام (ع) فرمود: علت حرمت ربا این است که مردم در اثر رباخواری از کارهای خیر و شایسته (مانند قرض‌الحسنه) بازمانند» (حرر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۳). و یا در جای دیگری آمده است که امام (ع) فرمود: «علت حرمت ربا این است که مردم از کارهای خیر و شایسته بازمانند» (حرر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۴). عده‌ی از فقها از جمله آیت‌الله مکارم شیرازی منظور از اصطناع‌المعروف در این روایت را صدقه و یا قرض‌الحسنه می‌دانند و عده‌ی دیگر نیز صدقه، زکات و قرض‌الحسنه می‌دانند از جمله ابن‌القیم، بهره (ربا) را به‌عنوان معارض و دشمن صدقه و زکات می‌داند. (عیدت غزالی؛ مترجم: احمد شعبانی، ۱۳۸۵، ص. ۲۸۸).

۴-۹-ربا؛ عدم پیشرفت و توسعه در جامعه

نهمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، جلوگیری از پیشرفت و توسعه در جامعه است. شکل (۵) بیانگر نرخ بهره تعادلی در نظام سرمایه‌داری را بر اساس الگوی کینزی یا نئوکلاسیک‌ها است. اگر (S) و (D) منحنی‌های عرضه و تقاضای پول باشد، نمودار بازار پول بیانگر نظریه رجحان نقدینگی کینز است، اما اگر کل وجوه عرضه‌شده و کل وجوه تقاضا شده برای استقراض باشد، بیانگر الگوی وجوه استقراض نئوکلاسیک‌ها است. حال از یک طرف تولیدکنندگان سعی بر این دارند تا سود خود را به حداکثر برسانند؛ هنگامی این سود به حداکثر می‌رسد که درآمد نهایی با هزینه‌های نهایی برابر باشد: $(MR=MC)$ ، از طرف دیگر اگر تولیدکننده بر اساس وام استقراضی که به

ازای آن نرخ ثابت و معینی ربا پرداخت می‌کند، وارد تولید شود، آنگاه هزینه‌های تولیدی او به میزانی که نرخ بهره می‌پردازد، بالا خواهد رفت؛ توابع هزینه به همان مقدار هزینه بهره (C_r) کاهش می‌یابد.

منبع: (هاشمی، ۱۳۹۳)

۴-۱۰- ربا موجب منافی عفت در جامعه می‌گردد.

دهمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، منافی عفت در جامعه است. در این خصوص، روایات متعددی نقل شده که مهم‌ترین آن‌ها، روایتی از پیامبر اسلام (ص) است که به حضرت علی (ع) فرمود: «ای علی! یک درهم از ربا از نظر معصیت و گناه بدتر از هفتاد بار زناست» (حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ب الربا، ح ۱۹ و ۲۱). البته در روایات متعددی در خصوص اعداد و ارقام آن اختلاف نظر است؛ در بعضی از روایات معادل ۳۳، در بعضی دیگر ۳۰، در روایت دیگری ۲۰ و در جای دیگر معادل ۱ بار عمل منافی عفت شمرده شده است (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ب الربا، ب ۱، ح ۱۴ و ۸. حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۵، ۶ و ۲۲). در خصوص اینکه چرا این اعداد و ارقام مختلف‌اند، در فصل اول - بخش دوم این تحقیق به آن پرداخته شده است. اما در مورد این سؤال که چرا این عمل با اعمال منافی عفت مقایسه شده و حتی بیشتر از آن هم شمرده شده است؟ در جواب باید گفت: زنا خود یک عملی است که هر جامع، بخصوص جوانان آن جامع را به انحرافات ذهنی می‌کشاند و این باعث می‌شود که مردم از ازدواج که سنت پیامبر اسلام (ص) است فاصله گرفته و از راه غیر شرعی که یک عمل غیر انسانی و حیوانی است، نیاز شهوانی خود را برطرف نمایند. به‌طور مثال می‌توان گفت که یکی از عواملی که باعث این امر می‌گردد رباست. زیرا عده‌ای از افراد طبقه پایین جامعه به علت نداشتن سرمایه کافی برای راه‌اندازی کسب‌وکاری معمولی که منبع درآمدی گردد ناگزیر به چنین اعمال غیر انسانی روی می‌آورند و عده‌ای هم بخاطر این‌که شرایط اقتصادی کافی برای ازدواج ندارند برای برطرف ساختن نیازهای جنسی خود اقدام به این امر می‌نمایند. بنابراین اگر ریشه فقر در یک جامع حدالمقدور خشکانیده شود، حداقل بخش مهمی از اعمال منافی عفت و فساد اخلاقی از بین خواهد رفت.

۴-۱۱-ربا مانع کارهای خیر در جامعه می‌گردد

یازدهمین مشخصه حکمت و فلسفه حرمت ربا، جلوگیری از کارهای خیر در جامعه است. روایتی از امام صادق (ع) است که سماعه (یکی از راویان معروف حدیث و صحابه امام (ع)) این روایت را نقل می‌کند: «وی از امام (ع) پرسید که چرا خداوند متعال مسئله‌ی ربا را در قرآن به‌طور مکرر مطرح کرده و تحریم نموده است؟ امام (ع) فرمود: علت حرمت ربا این است که مردم در اثر رباخواری از کارهای خیر و شایسته (مانند قرض‌الحسنه) بازمانند» (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۳). و یا در جای دیگری آمده است که امام (ع) فرمود: «علت حرمت ربا این است که مردم از کارهای خیر و شایسته بازمانند» (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ب الربا، ب ۱، ح ۴). آیت‌الله مکارم شیرازی (دامت برکاته) ضمن اینکه ربا را نیز موجب تضعیف عواطف انسانی می‌داند، منظور از (انجام کار نیک) در حدیث متذکره را قرض‌الحسنه می‌داند؛ زیرا یکی از مهم‌ترین کارهای خیر و شایسته در جامعه اسلامی، که بر آن مؤکد شده است، قرض‌الحسنه است، حتی از صدقه هم برتر شناخته شده است (علیان نژادی، ۱۳۸۰، صص. ۳۷-۳۹). بنابراین می‌توان گفت شاید یکی از مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا، ممانعت از انجام کارهای خیر از جمله قرض‌الحسنه در جامعه است. البته باید گفت شاید مشخصه یازدهم (ربا مانع کارهای خیر در جامعه می‌گردد) و مشخصه سوم (ربا موجب تضعیف عواطف انسانی است)، حکمت و فلسفه حرمت ربا که در این تحقیق شناسایی شده است، هر دو یک مفهوم را برسانند؛ زیرا اولاً روایات معتبری که در این قسمت وجود دارد یک مفهوم را می‌رسانند و ثانیاً، عواطف انسانی شامل هر نوع مهربانی، محبت و خدمت به دیگران است؛ مثلاً: صدقه و یا قرض‌الحسنه نیز نوعی کار خیر محسوب می‌شوند که با ترویج فرهنگ ربوی در جامعه، از عواطف افراد آن جامعه به‌مرورزمان می‌کاهد.

از آزمون فریدمن زمانی استفاده می‌شود که نمونه انتخاب شده از یک جمعیت با توزیع غیر نرمال باشد و در فرضیه مطرح شده متغیرهای کیفی از نوع ترتیبی یا کمی، اختلاف چند گروه وابسته باهم مقایسه شود (نوبخت، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۷). در این قسمت از تحقیق با استفاده از آزمون فریدمن سعی بر این است تا مؤثرترین مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا، شناسایی گردد. اگر در نتایج محاسبات این آزمون، مقدار سطح معنی داری کمتر از عدد ۵ درصد شود، آنگاه سؤالات نیز دارای تأثیرگذاری متفاوتی هستند که در این صورت با استفاده از رتبه‌بندی سؤالات، تأثیرگذاری هر یک از سؤالات بررسی می‌گردد. با توجه به جدول (۳)، سطح معناداری سؤالات کمتر از حد معین ۵ درصد است یعنی سؤالات تأثیرگذاری یکسان را نشان نمی‌دهند.

جدول ۳: نتایج تأثیرگذاری سؤالات

تعداد پاسخ‌ها	60
سطح معناداری	۰.۰۰۰۱

بنابراین هریک از مشخصه‌ها بر اساس میزان اهمیت و تأثیرگذاری‌شان بر اساس جدول (۴) رتبه‌بندی شده است:

جدول ۴: نتایج آزمون فریدمن (رتبه‌بندی مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا)

رتبه‌بندی	سؤالات	مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا	میانگین
اول	سؤال دوم	ربا بازدارنده تلاش‌های اقتصادی سازنده است.	۸.۳۳
دوم	سؤال هفتم	ربا موجب ایجاد شکاف طبقاتی است.	۸.۱۶
سوم	سؤال پنجم	ربا موجب ظلم می‌گردد.	۷.۹۸
چهارم	سؤال یکم	ربا مانع افزایش و برکت مال در زندگی اقتصادی است.	۷.۱۲
پنجم	سؤال ششم	ربا موجب افزایش فقر می‌شود.	۶.۳۴
ششم	سؤال یازدهم	ربا مانع کارهای خیر در جامعه می‌گردد.	۶.۰۳
هفتم	سؤال چهارم	ربا عامل استثمار توده‌ها است.	۵.۸۳
هشتم	سؤال نهم	ربا مانع پیشرفت و توسعه در جامعه می‌گردد.	۵.۱۰
نهم	سؤال هشتم	ربا موجب کاهش پرداخت صدقه و زکات می‌شود.	۴.۲۲
دهم	سؤال سوم	ربا موجب تضعیف عواطف انسانی است.	۴.۱۷
یازدهم	سؤال دهم	ربا موجب منافی عفت در جامعه می‌گردد.	۲.۷۳

مطابق جدول (۴)، با استفاده از آزمون فریدمن، سؤال دوم پرسشنامه این تحقیق (ربا بازدارنده تلاش‌های اقتصادی سازنده است)، با میانگین (۸.۳۳) از نظر اهمیت و تأثیرگذاری در رتبه اول قرار گرفته است. همین‌طور سؤال هفتم (ربا موجب ایجاد شکاف طبقاتی است)، با میانگین (۸.۱۶) در رتبه دوم قرار گرفته است. همچنین سؤال پنجم (ربا موجب ظلم می‌گردد)، با میانگین (۷.۹۸) در رتبه سوم قرار گرفته است. همین‌طور به ترتیب، سؤال یکم (ربا مانع افزایش و برکت مال در زندگی اقتصادی است)، با میانگین (۷.۱۲) رتبه چهارم؛ سؤال ششم (ربا موجب فقر می‌شود)، با میانگین (۶.۳۴) رتبه پنجم؛ سؤال یازدهم (ربا مانع کارهای خیر در جامعه می‌گردد)، با میانگین (۶.۰۳) رتبه ششم؛ سؤال چهارم (ربا عامل استثمار توده‌هاست)، با میانگین (۵.۸۳) رتبه هفتم؛ سؤال نهم (ربا مانع پیشرفت و توسعه در جامعه می‌گردد)، با میانگین (۵.۱۰) رتبه هشتم؛ سؤال هشتم (ربا موجب کاهش پرداخت صدقه و زکات می‌شود)، با میانگین (۴.۲۲) رتبه نهم؛ سؤال سوم (ربا موجب تضعیف عواطف انسانی است)، با میانگین (۴.۱۷) رتبه دهم و سؤال دهم (ربا موجب منافی عفت در جامعه می‌گردد)، با میانگین (۲.۷۳) در رتبه یازدهم قرار گرفته است. بنابراین از نظر اندیشمندان معاصر اقتصاد اسلامی، مهم‌ترین حکمت و فلسفه حرمت ربا، بازدارندگی جامعه از تلاش‌های اقتصادی سازنده است.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که در ابتدا تحقیق مطرح شد، مسئله ربا به‌عنوان یک امر مغلق و پیچیده نه تنها در اقتصاد اسلامی، بلکه در اقتصاد جهانی، در بین اندیشمندان اقتصادی مورد بحث و تبادل نظر است؛ عده‌ی با جریان این امر در

اقتصاد، مخالف و در مقابل عده‌ی دیگر وجود آن‌ها در اقتصاد نیز یک امر ضروری می‌دانند. با بررسی مفصل ادبیات موضوع از صدر اسلام تاکنون، استنتاج گردید که ربا یکی از محرّمات ضروری دین مبین اسلام شمرده شده و انجام آن یک امر غیرانسانی، مخرب و حرام است. بنابراین در نظام اقتصادی اسلام، چالش‌هایی که از سوی ربوی عمل کردن بنگاه‌ها به وجود می‌آید، به صورت روشمند و مبنایی حل نخواهد شد مگر اینکه بررسی‌های بیشتر ادبیات فقهی و حقوقی لازم، با دلایل عقلی و نقلی، در خصوص حکمت و فلسفه حرمت ربا صورت گیرد. این مهم بدست نمی‌آید مگر این‌که در مرحله موضوع شناسی، تحلیل جامع از ماهیت ربا و فلسفه حرمت آن، صورت گیرد؛ زیرا از طرفی اگر برای صاحبان سرمایه، غیر ضروری، غیر عقلایی و دامن‌گیر شدن این امر هم برای صاحبان سرمایه و جامعه اثبات گردد و نیز راه منطقی و عقلایی دیگری برای سرمایه‌گذاری وجود داشته باشد، به طبع از انجام این امر صرف نظر خواهند کرد. از طرف دیگر تقاضای وام‌گیرندگان به علت عدم پرداخت سود معین درازای وام گرفته شده، روزه‌روز بیشتر شده و در نتیجه موتور اقتصادی آن جامعه، با راه‌اندازی امور تولیدی با در نظر گرفتن عدالت اجتماعی به حرکت می‌افتد. بنابراین، در این تحقیق سعی بر این بود تا با بیان ماهیت ربا، مشخصه‌های حکمت و فلسفه حرمت ربا شناسایی شده و با بهره‌وری از نظرات اندیشمندان اقتصادی معاصر، مهم‌ترین آن مشخصه‌ها نیز شناسایی شود. بدین منظور، با بررسی ادبیات موضوع یازده مشخصه را به‌عنوان حکمت و فلسفه حرمت ربا شناسایی نموده است: ۱- ربا مانع افزایش و برکت مال در زندگی اقتصادی است؛ ۲- ربا بازدارنده تلاش‌های اقتصادی سازنده است؛ ۳- ربا موجب تضعیف عواطف انسانی می‌شود؛ ۴- ربا عامل استثمار توده‌هاست؛ ۵- ربا موجب ظلم می‌گردد؛ ۶- ربا موجب افزایش فقر می‌شود؛ ۷- ربا موجب ایجاد شکاف طبقاتی است؛ ۸- ربا موجب کاهش پرداخت صدقه و زکات می‌شود؛ ۹- ربا مانع پیشرفت و توسعه در جامعه می‌گردد؛ ۱۰- ربا موجب منافی عفت در جامعه می‌گردد؛ ۱۱- ربا مانع کارهای خیر در جامعه می‌گردد. سپس با استفاده از آزمون **T-TEST**، به جزء مشخصه دهم (ربا موجب منافی عفت در جامعه می‌گردد)، ده مشخصه متذکره از دیدگاه اندیشمندان اقتصادی معاصر، به‌عنوان حکمت و فلسفه حرمت ربا شناسایی شده‌اند. در انتها نیز با استفاده از آزمون فریدمن، مشخصه‌ی (ربا بازدارنده تلاش‌های اقتصادی سازنده است) از نظر اندیشمندان اقتصادی معاصر به‌عنوان مهم‌ترین حکمت و فلسفه ربا شناسایی شد. با بررسی موضوع این تحقیق از زوایایی مختلف، استنتاج گردید که با رایج یافتن فرهنگ ربوی، بخصوص ربوی عمل کردن بنگاه‌ها در جامعه، موجب عدم افزایش و برکت اموال اقتصادی، عدم تلاش‌های اقتصادی سازنده، تضعیف عواطف انسانی، منافی عفت و عدم انجام کارهای خیر، استثمار توده‌ها، ظلم، افزایش فقر، ایجاد شکاف طبقاتی، کاهش و عدم رغبت در پرداخت صدقه و زکات و عدم پیشرفت در آن جامعه می‌گردد. با توجه به آثار ربا در جامعه، دولت ضمن اینکه امنیت برای

سرمایه‌های سرمایه‌گذاران تأمین نماید باید فرهنگ‌سازی نیز در آثار ربا در جامعه صورت گیرد؛ یعنی با ارائه دلایل علمی و منطقی، بطلان و غیر عقلایی بودن فرهنگ ربوی را در بین فعالین اقتصادی تبیین نماید. این امر ضمن اینکه موجب رغبت سرمایه‌گذاران برای سرمایه‌گذاری در امور اقتصادی می‌شود، ترویج فرهنگ اقتصاد اسلامی با ارائه دلایل عقلی و نقلی منطقی و عقلایی، با استفاده از طبقه روشن‌فکران و مبلغین (خبرگان اقتصادی، اساتید دانشگاهی و روحانیون) با بهره‌گیری از رسانه‌ها، موجب آگاهی جامعه می‌گردد که در نتیجه به‌مرور زمان موجب جایگزینی فرهنگ عملی اقتصاد اسلامی به جای فرهنگ ربوی می‌گردد. بنابراین حرمت ربا در اسلام و عمل به ترک آن صرفاً یک مقوله رعایت حکم شرعی نیست حتی عدم رعایت آن توسط مردم غیر مسلمان آثار اقتصادی نامطلوبی در جامعه بشری به همراه خواهد داشت که لازم است در ابعاد بین‌المللی به آثار آن نگریسته شود و اگر بشر به دنبال یک توسعه پایدار و فعالیت‌های اقتصادی سازنده و کارا در جامعه خود می‌باشد می‌بایست ربا را در نظام اقتصادی ریشکن نماید.

منابع

الف) کتاب‌ها:

فارسی:

۱. قرآن کریم، ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی.
۲. بخشی دستجردی، ر. و دلالی اصفهانی، ر. آسیب‌شناسی نظریه بهره و نظام بانکداری متعارف، انتشارات یزدان، ۱۳۹۱ ش: یزد.
۳. توتونجیان، ا. پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری، انتشارات توانگران، ۱۳۷۹ ش: تهران.
۴. شعبانی، احمد، پول، بهره و تورم، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰ ش: تهران.
۵. صدر، سید محمدباقر؛ مترجمان: سید ابوالقاسم حسینی زرفا و سید محمد مهدی برهانی، اقتصاد ما، جلد ۱ و ۲، پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر، ۱۳۹۳ ش: قم.
۶. طباطبایی، سید محمدحسین و سید محمدباقر موسوی همدانی، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۲ و ۴ و ۱۶، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش: قم.
۷. علیان نژادی، ابوالقاسم (برگرفته از سخنان آیت‌الله مکارم شیرازی)، ربا و بانکداری اسلامی، مدرسه الامام علی‌بن‌ابی‌طالب (ع)، ۱۳۸۰ ش: قم.
۸. عیدیت غزالی، ابوالحسن. صادق؛ مترجم: احمد شعبانی، عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۵ ش: تهران.
۹. کرمی، محمد و محمد پورمند (نبی زاده)، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ سیزدهم، ۱۳۹۳ ش: تهران.
۱۰. ماجدی، علی و حسن گلریز، پول و بانک از نظریه تا سیاست‌گذاری، دانشکده علوم بانکی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰ ش: تهران.
۱۱. مطهری، مرتضی، مسئله ربا و بانک، انتشارات صدرا، چاپ ۱۱، ۱۳۸۰ ش: تهران.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد ۲ و ۳ و ۴ و ۱۶، دارالکتب الإسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش: تهران.

۱۳. موسویان، سید عباس و حسین میسمی، *بانکداری اسلامی مبانی نظری- تجارب عملی*، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۴ش: تهران.
۱۴. نوبخت، محمداقرا، *روش تحقیق پیشرفته برای دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری*، چاپ چهارم، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۵ش: تهران.

عربی:

۱۵. ابن فارس، احمد، *معجم اللغة*، جلد ۲، دفتر تبلیغاتی اسلامی حوزه علمیه، ۱۴۰۴ ق: قم.
۱۶. ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم رویعی افریقی، *لسان‌العرب*، جلد ۵، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق: بیروت.
۱۷. بدوی، ابراهیم زکی‌الدین، *نظریه الربا المحرم*، المجلس الاعلی، ۱۴۱۵ ق: قاهره.
۱۸. بروجرودی، سید حسین، *جامع احادیث‌الشیعه*، حوزه علمیه، ۱۴۱۰ ق: قم.
۱۹. بیهقی، ابوبکر، *السنن الکبری*، جلد ۵، دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۳ م: بیروت.
۲۰. حرّ عاملی، محمد بن‌الحسن، *وسائل‌الشیعه الی تحصیل مسائل‌الشریعه*، جلد ۱۲ و ۱۳ و ۱۸، انتشارات‌الاسلامیه، ۱۴۰۳ ق: تهران.
۲۱. الخوری، سعید، *اقرب‌الموارد*، جلد ۱، کتابخانه آیت‌الله نجفی مرعشی، ۱۴۰۳ ق: قم.
۲۲. رازی، فخر، *تفسیر کبیر*، جلد ۷، دارالفکر، ۱۴۱۵ ق: بیروت.
۲۳. راغب اصفهانی، حسین بن‌محمد، *مفردات‌الفاظ‌القرآن*، دارالعلم، ۱۴۱۲ ق: لبنان.
۲۴. رشید رضا، سید محمد، *الربا و المعاملات فی‌الاسلام*، جلد ۳، دارابن‌زیدون، ۱۴۰۶ ق: قاهره.
۲۵. صدر، سید محمداقرا، *اقتصادنا*، جلد ۱ و ۲، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۱ ق: بیروت.
۲۶. طباطبایی، سید محمدحسین و الیاس کلانتری، *مختصر‌المیزان فی تفسیر*، جلد ۲ و ۴ و ۱۶، اسوه (وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه)، چاپ اول، ۱۴۲۱ ق: تهران.
۲۷. طبری، ابو‌جعفر محمد بن‌جریر، *جامع‌البیان فی تفسیر‌القرآن*، جلد ۴، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۰۷ ه: ق: بیروت.
۲۸. عبدالهادی، محمد، *الربا و القرض فی‌الفقه‌الاسلامی*، دارالاعتصام، ۱۹۸۵ م: قاهره.
۲۹. کلینی، محمد بن‌یعقوب، *الفروع من‌الکافی*، جلد ۵، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۱ ه: ق: بیروت.
۳۰. مجلسی، محمداقرا، *بحار‌الانوار*، ج ۷، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ ه: ق: بیروت.
۳۱. موسوی خمینی، سید روح‌الله، *استفتاآت جدید*، جلد ۲، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵ ش: قم.
۳۲. موسوی خمینی، سید روح‌الله، *تحریر‌الوسیله*، جلد ۱، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ ق: قم.
۳۳. نجفی، محمدحسین، *جواهر‌الکلام فی شرح شرائع‌الاسلام*، دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ ق: بیروت.
۳۴. نوری، میرزا حسین، *مستدرک‌الوسائل*، جلد ۱۲ و ۱۳، مؤسسه آل‌بیت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ق: بیروت.
۳۵. واعظی، شمس‌الدین، *رسالة فی‌الربا*، مکتب شمس‌الدین، چاپ اول، ۱۴۱۵ ق: قم.

انگلیسی:

۳۶. Oxford English Dictionary, Oxford University Press, 2012: London.
۳۷. Palgrave Dictionary, The new Palgrave dictionary of money and finance, MacMillan, 2013: UK.

ج) مقالات:

۳۸. حسینی، سید هادی، *حکمت‌های تحریم ربا*، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۵، ۱۳۸۱ش: تهران.
۳۹. ربیعی، علی، *شکاف درآمدی*، *دغدغه امنیتی کشورهای در حال گذار؛ مطالعه موردی ایران*، فصلنامه راهبرد، شماره ۵۷، ۱۳۸۹ش: تهران.

۴۰. شارقى تفتى، آفاق، جامعه سرمايه‌دارى از ديده‌گاه "كارل ماركس و ماكس وير" مجله علوم انسانى دانشگاه سيستان و بلوچستان، ۱۳۸۰ ش: سيستان و بلوچستان..
۴۱. عرب صالحى و على رحيمى باغى، فلسفه تحریم ربا با رویکرد مالی - حسابداری، ، ۱۳۹۵ ش: اصفهان.
۴۲. علوی، سید یحیی، فلسفه تحریم ربا، فصلنامه تحقیقات مالی - اسلامی، شماره اول، ۱۳۹۹ ش: تهران.
۴۳. غنی‌نژاد، موسی، بحثی نظری در مبانی معرفتی تفاوت ربا و بهره بانکی، فصلنامه نقد و نظر، شماره ۱۵، ۱۳۷۷ ش: تهران.
۴۴. غنی‌نژاد، موسی، تفاوت ربا و بهره بانکی، فصلنامه نقد و نظر، شماره ۱۲، ۱۳۷۶ ش: تهران.
۴۵. گرامی، محمدعلی، نگاهی نو به ملاک حرمت ربا، فقه و حقوق، شماره ۱۱، ۱۳۸۵ ش: تهران.
۴۶. فرج زاده جبردی، هاشم. صابریان، علیرضا. کهساری، رضا. (1400) پیامدهای اجتماعی حرمت ربا در اقتصاد مقاومتی از منظر آیت الله خامنه ای، فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، (55)15،
۴۷. فخری دمشقیه، محمود قیوم زاده عباسعلی حیدری، عباسعلی (۱۴۰۰). حیل ربا در معاملات از منظر فقه امامیه با رویکردی بر نظرات امام خمینی (ره)، نشریه مطالعات فقه اقتصادی، ۳(۳)، ۳۱-۵۲.
۴۸. مبین، حجت، رویکردی جدید به نقش بانک در نظام بانکداری اسلامی، کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، شماره ۴، سال ۱۳۹۶: تهران.
۴۹. معرفت، محمدهادی، ربا از گناهان کبیره و استثنائات پذیر، مجله نامه مفید، شماره ۱۳، ۱۳۷۹ ش: تهران.
۵۰. موسویان، سید عباس، اصول ثابت و متغیر بانکداری اسلامی، مجله علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۲: تهران.
۵۱. موسویان، سید عباس، بانکداری اسلامی؛ ثبات بیشتر و کارایی بالاتر، همایش بانکداری اسلامی، شماره ۲۰، تابستان ۱۳۸۸: تهران.
۵۲. موسویان، سید عباس، ربا در قرض‌های تولیدی و تجاری، مجله علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۸۴: تهران.
۵۳. موسویان، سید عباس، نظریه‌های ربا و بهره، مجله علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۲۷، پائیز ۱۳۸۶: تهران.
۵۴. ندری، کامران و کیانی. حسین، سیاست‌گذاری پولی در بانک مرکزی بر اساس نرخ بهره و حرمت ربا در اسلام، مجموعه مقالات نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، ۱۳۸۷ ش: تهران.
۵۵. هاشمی، زهرا، بهره، ربا و ارزیابی دلایل حرمت آن به لحاظ اقتصاد اسلامی، فصلنامه علمی - ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره ۶ و ۷، ۱۳۹۳ ش: تهران.